

KÖNYVSZEMLE

Cseresnyési László

Nyelvek és stratégiák avagy a nyelvek antropológiája

Tinta Könyvkiadó:

Budapest, 2004. 387 p.

A bevezető szerint Cseresnyési László könyve szociolingvisztikai kézikönyv, amely a vonatkozó szakirodalomban elmélyedni kívánó tanulók és kutatók számára készült. A szerző megfogalmazásában a könyv több szempontból is különbözik a hasonló kiadványoktól; elsősorban a terjedelmes, kétezernél több tételt tartalmazó százoldalas bibliográfiában és abban, hogy példaanyagának kiválasztásában a magyaron és az ilyen munkákban hagyományosan „elvárt” indoeurópai nyelveken kívül, a feldolgozás sokszínűségét növelendő, jelentős szerepet szán a nagy ázsiai nyelvekből: a japánból, a kínaiából, a jávaiból és még egy sor egyéb nyelvből vett példának. A különbözőség okán feltétlenül meg kell még említeni, hogy a bibliográfiát számos honlapra való utalás egészíti ki, amelyek főként a szintén tekintélyes számú – a folyamatos olvasást nem éppen megkönnyítő – lábjegyzetekben kapnak helyet. Ugyancsak külön említésre méltó a hozzávetőlegesen 300 tételt tartalmazó, az egyes fejezetekben félkövérrel szedett szakkifejezéseket összegző hétnyelvű fogalomtár.

Felépítését tekintve a *Nyelvek és stratégiák* nyolc fejezetből, szociolingvisztikai fogalomtárból, bibliográfiából és név- és tárgymutatóból áll. A következőkben az egyes fejezetek áttekintésére térünk át, azzal a megjegyzéssel, hogy ez az áttekintés szükségszerűen vázlatos és esetenként aránytalan lesz. A vázlatosság oka egyértelműen a terjedelmi korlát, az aránytalanságé pedig a recenzens azon véleménye, hogy az egyes fejezeteket nem egyforma részletességgel ésszerű bemutatnia.

Talán nem túlságosan leegyszerűsítő az az értelmezés, hogy az *Elvek és paradigmák* című első fejezet a szerkezeti nyelvészet és a szociokulturális nyelvészet elveinek és előfeltevéseinek összevetése, esetenkénti szembeállítására révén jut el az előbbi, a szerkezeti nyelvészet néhány alaptételének (homogén beszédközösség, ideális beszélő, nyelvtani jól formáltság stb.) megkérdőjelezéséig, és ezáltal az utóbbi, a szociokulturális nyelvészet létjogosultságának és tételeinek igazolásáig. Meggyőző példákkal bizonyítja többek között, hogy a mondatok (megnyilatkozások) jól formáltsága nem csak a nyelvtani szerkezetből vezethető le, abban döntő szerepe van a beszélők „naiv” ítéleteinek is, és az előbbi semmiképpen sem állhat az utóbbi felett. Egy példával szemléltetve: míg egy mondat anomáliás volta egyértelműen levezethető az anyanyelvi beszélők nyelvtani szerkezetre vonatkozó implicit tudásából (így a könyvben nem szereplő *János elmondta a gyakran verset* mondat nem fogadható el a rossz szórend miatt), addig a szerző által idézett és a szerkezeti (generatív) nyelvészek által jól formálnak tartott *Gyakran János elmondta a verset* mondat elfogadhatósága a magyar anyanyelvi beszélők többsége számára problematikus a szórendre vonatkozó „naiv” tudásuk okán. A szerzőt követve lecsűrhetjük tehát azt a következtetést, hogy a nyelvhelyesség (amely egyébként részben a negyedik fejezet tárgya is) nem „intrinzikus”, azaz nem magából a nyelvből következik, és ami ugyanolyan fontos: nem a nyelvhasználatól független valami.

Cseresnyési László hangsúlyozza továbbá, hogy könyvében olyan nyelvészetről lesz szó, amelynek előfeltevése az, hogy a beszélők heterogén nyelvhasználatának leképezése szükségszerűen nem lehet homogén, és amelyben alapvető jelentősége van a tendenciáknak, a tipikusságnak (szemben az abszolút szabályokkal, amelyek csak a tenden-

cia szélső esetei) és az életlen kategóriáknak (szemben az elégséges és szükséges kritériumokra épülő kategóriákkal). Ezt a nyelvészetet nevezi szociokulturálisnak, amelynek az is előfeltevése, „[...] hogy a nyelv kommunikatív funkciójának kutatása elsőrendű feladat” (p. 7). Az említett előfeltevésekből két fontos dolog következik: az egyik az, hogy a szociokulturális nyelvészet nagy gondot fordít az empirikus vizsgálatokra, a másik pedig az, hogy elemzési kerete nem a mondat, hanem a természetes diskurzus.

A fejezet a *szociolingvisztika* terminus történetének, illetve az általa jelölt diszciplína jellemzőinek számbavételével zárul. Itt most csak az utóbbival foglalkozunk. Intenzionális (ismérvi) szempontból minden olyan, például a magyar névtannal foglalkozó tanulmány a szociolingvisztika hatókörébe tartozik, amely a szociokulturális nyelvészet előbb említett paramétereivel rendelkezik. Extenzionális, azaz tartalmi értelemben makro- és mikro-szociolingvisztikai megközelítés különböztethető meg. Az előbbihez tartozik egyebek mellett a geolingvisztika, kreolisztika, nyelvpolitika, nyelvi tervezés, társadalmi kétnyelvűség, diglossia stb., amelyek közös jellemzője a társadalmi variabilitás nézőpontjának dominanciája. Az utóbbi a következő, a beszédhelyzetbeli variabilitás dominanciájával jellemezhető kutatási területeket öleli fel: csoport- és rétegnyelvek, nyelvi szocializáció, kódkészlet, kódváltás, szleng stb. A további fejezetekben mind a két megközelítés részletes bemutatására sor kerül.

A *Kódok, készségek, stratégiák* című második fejezetből a kommunikatív kompetenciáról írottakat emeljük ki röviden. A beszélő nyelvi repertoárja, kódkészlete élete folyamán folyamatosan bővül, ez biztosítja számára, hogy nyelvileg is társas lényvé váljon. A beszélő akkor tekinthető kompetens beszélőnek, ha ismeri és használja a környezete által az adott beszédhelyzetben elvárt nyelvi repertoárt. Mindezt aforisztikusan összegezi az alábbi megállapítás: „A nyelv a szocializációnak egyszerre eszköze és célja.” (p.

25) A szerkezeti nyelvészet kritikájaként is értelmezhető a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a kommunikatív kompetencia alapvető szociolingvisztikai kategória, ami arra utal, hogy nem létezik olyan nyelvelmélet, amely a kommunikációval nem számol. Ez nyilvánvalóan ellentétben van N. Chomskynak többek között Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia épületében 2004 májusában rendezett konferencián tett kijelentésével, amely szerint a nyelvhasználat döntő része nem hagyományos értelemben vett kommunikáció, hanem belső beszéd, gondolkodás. Gyakorló nyelvtanárok és alkalmazott nyelvészek számára jól ismert a kommunikatív kompetencia Canal és Swain (1980) által elkülönített négy összetevője. Cseresnyési László a négy összetevő közül kettőt, a diszkurzív és a stratégiai kompetenciát nem tartja szerencsés általánosításoknak, és ezért egy egyszerűbb, három összetevős felosztást javasol, amelyben a kommunikatív kompetencia háromféle ismeretet foglal magában, az *interpretatív*, az *interaktív* és az *interperszonális kompetenciát*. Az interpretatív kompetencia a mondat és annak funkciói közötti kapcsolatot teremtő szabályok ismeretét jelenti. Az interaktív kompetencia mindazt az ismeretet jelöli, amely a koherens és racionális diskurzusok konvencióiból szabályokkal leírható (vö. a Grice-féle együttműködési elvet). Végül az interperszonális kompetencia azokra az ismeretekre vonatkozik, amelyek a diskurzus résztvevői közötti szociokulturális kapcsolatok nyelvezetéből szabályokkal levezethetők. A fejezet foglalkozik még a nyelvi udvariasság, a formalitás és tiszteletiség szociolingvisztikai leírásával. Ugyancsak ebben a fejezetben kerül sor a kódok és manipulációik, valamint a beszéd és írás közötti igen bonyolult és sokrétű viszony bemutatására.

A *Nyelvek a nyelvben* címet viselő harmadik fejezet alfejezetei a következő főbb témaköröket tárgyalják: a nyelvváltozatok típusait, a szleng, a zsargon és az argó, majd a férfi nyelv és női nyelv viszonyát és végül a nyelvi változók, a változás és az életkor

szociolingvisztikai összefüggéseit. Ezek közül részletesebben itt most csak a szlenggel kapcsolatos észrevételekre térünk ki, főként azért, mert a szerző meggyőző módon tisztáz egy sor félreértést és félreértelmezést a szlenggel kapcsolatban. Először is azt, hogy mi nem szleng. „A *szleng* nem csoportnyelv, nem zsargon, és nem a társalgási nyelv laza, hanyag, gyakran hibás, olykor vulgáris vagy trágár változata, bár ezt sugallják a *slang* szótári definíciói is.” (p. 69) A szleng legfontosabb ismérve, hogy egyes, a beszélők által általánosan elfogadott és használt kifejezéseket játékos, humoros módon helyettesít, mint ahogy például a magyarban a *húzó*s helyettesítheti a *kellemetlen/nehéz* szavakat. A helyettesítés a szleng az itt most nem tárgyalt *eufemizmus*sal rokonítja. A szleng nem lényegi, járulékos sajátossága lehet a csoportnyelviség, közönségesség, esetenként a durvaság. A szleng változékony és múlandó, ami friss és normaromboló mivoltával van összefüggésben. Tipikus fejlemény, hogy a szleng gyakran köznyelvvé válik, azaz megszűnik szlengként funkcionálni. A szerző példáit használva: a *fireworks* ’tűzijáték’ vagy a *bump* ’bever, beleütözik’ Shakespeare idejében még nem voltak sztenderd szavak. Az is tipikus, hogy a szleng szavak eltűnnek egy idő után, például a *marci* vagy *razsu* szavak a magyarban ’rendőr’ jelentésben. Végül meg kell még említeni, hogy szleng ritkán saját jogán is létrejöhet, amikor nincsen olyan köznyelvi szó, amit helyettesíthetne. A magyarban ilyen a sportnyelvi *bunda* szó.

A részletek ismertetése nélkül fel kell hívni a figyelmet a nyelvi változókat és a változás és az életkor összefüggéseit tárgyaló alfejezetre, amely adatokkal és tényekkel gazdagon illusztrálva mutatja be William Labovnak a szociolingvisztikai kutatások módszertanát (is) sok tekintetben meghatározó és megújító vizsgálatait. Labov kutatásainak elméleti jelentősége annak az objektív bizonyítása, hogy a szociológiai (független) változók motiválják a nyelvi (függő) változókat, így például az életkor, társadalmi helyzet befolyásolja

egy-egy szavak kiejtését vagy választását. Nem kevésbé érdekes ezzel összefüggésben Kontra Miklós, Pléh Csaba és Terestyéni Tamás kapcsolódó magyar vonatkozású 1988-ban publikált kutatása.

A negyedik fejezet, *Tények és ítéletek*, összefoglalóan a nyelvi norma és a nyelvművelés kérdéseivel foglalkozik a többi fejezethez hasonlóan széles körű nemzetközi kitekintéssel. Ami a kérdés magyar vonatkozását illeti, a szerző részletesen dokumentálja azt a vitát, amely változó intenzitással zajlik-zajlott olykor a napi sajtó hasábjain is – némi egyszerűsítéssel – a nyelvművelést előtérbe helyező nyelvészet és az azt valamilyen formában megkérdőjelező nyelvészet hívei között. A szerző ezt az olykor politikai felhangoktól és előítéletektől sem mentes vitát kritikusan, esetenként egyáltalán nem bántó iróniával szemlélve, gazdagon dokumentálva összegzi. Csak ajánlani lehet minden érdeklődő számára, hogy figyelmesen olvassa el ezt a fejezetet, függetlenül attól, hogy a nyelvművelés szerepének és helyének megítélésében az előbb említett két álláspont közül melyiket érzi magához közelebb állónak.

A mondottakon túl ebben a fejezetben szó esik még a nyelvi normáról, a purista babonákról, a nyelvi tudatosságról és a nyelvi értékítéletéről. Külön kiemelésre kívánczik a művelődéstörténeti szempontból is érdekes és tanulságos második alfejezet, amelyben a nyelvi norma kialakulásáról, kialakításáról és az egyes nemzeti akadémiáknak ebben játszott szerepéről szól.

Nyilvánvaló, hogy egy mai értelemben vett szociolingvisztikai kézikönyvben a nyelvhasználat társadalmi motiváltságának sokrétű bemutatása mellett foglalkozni kell a nyelvek elterjedésével, földrajzi változataival, a köztük lévő kapcsolatokkal. Mindez az ötödik fejezetben tárgyalt *geolingvisztika* témakörébe tartozik. A szerző a fejezet elején rögtön a geolingvisztikai statisztika alapvető problémáját említi: „[...] nem világos, mi számít *egyetlen* nyelvnek.” (p. 126) Régebben ugyanis egyazon államon belül az egymástól néha meglehetősen eltérő egységeket

is egy nyelv változatainak tartották. Ezen kívül a politikai-kulturális egység sokszor igen különböző nyelvváltozatokat kovácsol egybe. A szerző a kínait és arabot említi, mint olyan rendkívül sok változatban és hatalmas területi eloszlásban beszélt nyelveket, amelyeket csak politikai és kulturális kínaiságuk és arabságuk miatt lehet a „kínai nyelv” és az „arab nyelv” kategóriájába sorolni. Mindkét „nyelv” változatainak beszélői ugyanis csak közvetítő nyelveken értik meg egymást, az előbbi esetében ez az észak-kínai köznyelv, az utóbbiában a klasszikus irodalmi arabon alapuló köznyelv vagy a beszélt egyiptomi arab. A szerző számos példán keresztül cáfolja azt a tévhitet, amely szerint ha két közösség beszélői kölcsönösen értik egymást, akkor az általuk használt nyelvi változatok szükségképpen ugyanannak a nyelvnek a nyelvjárásai. A kölcsönös érthetőség elégséges, de nem szükséges feltétele semmiféle nyelvi egységnek. Gondoljunk csak a szlovákra és a csehre, amelynek beszélői között magas a kölcsönös érthetőség, mégsem egy nyelv nyelvjárásai, hanem önálló nyelvek. Megfordítva is igaz, az egyes kínai nyelvváltozatok beszélői között legtöbbször minimális a kölcsönös érthetőség (gondoljunk csak a kínai parlamentben ülésező fejhallgatót viselő képviselőkre), ennek ellenére ezek a változatok nem tekinthetők önálló nyelveknek.

A nyelvek demográfiáját tárgyaló alfejezetből megtudhatjuk, hogy egy felmérés szerint a világon beszélt 4–6000 nyelv 4%-át beszélik Európában, 32%-át Ázsiában, 19%-át a csendes-óceáni térségben, 30%-át Afrikában és végül 15%-át Amerikában. Ezeknek a nyelveknek negyedét kevesebb mint ezer beszélő beszéli anyanyelvként, míg a világ népességének a fele a következő tíz nagy nyelvet beszéli anyanyelvként a beszélők hozzávetőleges számának csökkenő sorrendjében: kínai köznyelv, angol, spanyol, hindi, orosz, arab, bengáli, portugál, japán, német. Ugyanez a sorrend, ha az anyanyelvi beszélők és az adott nyelveket második nyelvként beszélők összesített adatait nézzük.

Fontos megállapítása ennek az alfejezetnek az, hogy az egyes nyelveket beszélők valódi számának megállapítása szinte lehetetlen a nyelvhasználatra is rákérdező népszámlálások megbízhatatlansága miatt.

A nyelv és nemzet kapcsolatát elemző alfejezetből kiemelésre kívánkozik a *hivatalos nyelv*, a *nemzeti nyelv* és az *államnyelv* közötti különbség. A szerző megfogalmazásában a hivatalos nyelv egy ország, de egy szervezet stb. (például egy konferencia) elfogadott nyelvére is utalhat. Az államnyelv a közigazgatás nyelve, szimbolikus és mentes az érzelmi felhangoktól. Esetenként az államnyelv az állam többségi nyelvét jelenti. A nemzeti nyelv szimbolikus értelmű, érzelmi színezetű, a beszélők identitására utaló „[...]” megnevezés, amely egyrészt szemben áll a regionális nyelvjárásokkal és az etnikus nyelvváltozatokkal, másrészt pedig mindazzal, ami a nemzet területéhez képest „külső” – így a volt gyarmatosítók nyelvével is.” (p. 138) Az új nemzetek sokszor a volt gyarmatosítók nyelvét választják (egyik) államnyelvnek (például Indiában az angolt), mert az közvetítő nyelvként, *lingua franca*ként funkcionál az országban élő etnikumok között. Továbbá ennek a nyelvnek kognitív funkciója is van, ami arra utal, hogy nélkülözhetetlen a közép- és felsőoktatásban és a tudományos kutatásban. Végül ennek a nyelvnek van a kulturális presztízsre és politikai hatalomra utaló szimbolikus funkciója. A szerző szerint szokásosan e három funkció – a közvetítő, a kognitív és a szimbolikus – összjátéka alapján történik meg a hivatalos nyelv(ek) kiválasztása.

Az utolsó alfejezetből az az elgondolkodtató megállapítás kívánkozik kiemelésre, amely szerint Kelet-Európában az idegen nyelven beszélők „[...]” aránya Magyarországon és Albániában a legalacsonyabb, míg Szlovéniában és a balti államokban a legmagasabb.” (p. 146) A szerző által említett okok a meglévő viták ellenére helytállóak, korrektek és a beavatottak, azaz az idegen nyelveket tanítók előtt többnyire közismertek, ezért az ismertetésüktől itt el lehet tekinteni.

Az előzőekben említettek szerves folytatása a hatodik fejezet, amelynek központi témái az *egyéni és társadalmi kétnyelvűség*, a *nyelvpolitika* és *nyelvi tervezés*. A szerző rögtön a fejezet elején leszögezi, hogy a nyelvpolitika politikai eszközökkel végzett nyelvi tervezés. Az államok az asszimilációval szembeni fellépést hagyományosan a hatalom iránti lojalitás hiányaként értékelik. Ezért aztán ha egy államnak van kifejezett nyelvpolitikája, akkor az általában agresszív és korlátozó jellegű. Ebből a rendkívül tartalmas fejezetből is csak néhány fontos megállapítás ismertetésére szorítkozhatunk. Az egyéni és társadalmi kétnyelvűség közötti összefüggés felvázolása után a szerző az anyanyelv fogalmának tisztázása, illetve ennek a fogalomnak a lehetséges értelmezései után jut el a kétnyelvűség kutatásának történetéhez és a kétnyelvűség meglehetősen összetett tipológiájához. A vonatkozó kutatásokra hivatkozva cáfolja azt a nézetet, amely szerint az egyéni kétnyelvűség esetén a kétnyelvűség károsan hat az érintett beszélők kognitív képességeire. A kétnyelvűség negatív hatásai kétségtelenül kimutathatóak a bilingvis fejlődés kezdeti fázisában, például hirtelen nyelvváltás esetén, de számos kutatás alapján inkább tekinthető jellemzőnek az, hogy a kétnyelvű beszélők egy sor tulajdonságban felülmúlják az egy nyelvű beszélőket. Ilyen például a nyelvre való reflektálás, elemzés, az önkényes nyelvhasználati szabályok explicit megfogalmazásának készsége, a jelentéstani finomságok iránti érzékenység.

A társadalmi kétnyelvűség, azaz a nyelvi kisebbségek típusainak megkülönböztetésére az egyik kritérium a nyelv elterjedésének két dimenziója. A nyelv függőleges, társadalmi tagolódása szerint van *elit* vagy *kulturális kétnyelvűség*, amely az idegen nyelvek tanulása révén jön létre, és a népek, nemzetiségek, csoportok együttéléséből eredő „*népi*” *kétnyelvűség*. A vízszintes, területi tagolódás szerint van *területi kétnyelvűség*, illetve a területhez nem köthető, *diszperz kétnyelvűség*. A történetiség kritériuma szerint van *történeti két-*

nyelvűség (például a magyarországi szlovének vagy vendek, akik már a honfoglalás előtt a Duna és a Rába közötti területen éltek) és *bevándorló kisebbségi kétnyelvűség* (például az arab-francia kétnyelvűség Franciaországban). A szerző kiemeli, hogy létező kutatások ellenére a mintegy 600.000 fős magyarországi roma kisebbség kétnyelvűségéről igen keveset tudunk. A roma kétnyelvűségre, de a kétnyelvűség egyéb típusaira is jellemző két kulcsszó: az *egyenlőtlenség* és a *szegregáció*, amelyek az egyes országokon belüli nyelvi csoportok együttélése helyett az egymás mellett élésről szólnak. Ennek további illusztrálására a szerző Spanyolországból, Belgiumból, Kanadából és Svájcban hoz példákat.

A nyelv életébe való tudatos beavatkozás a *nyelvi tervezés*, amely lehet *státusztervezés* (*helyzettervezés*), *korpusztervezés* és *nyelvelsajátítás-tervezés*. Az első egy adott nyelvváltozathoz tartozó funkciók és használati színterek kialakítását jelenti, amely rendszerint politikai döntés eredménye (például valamelyik regionális nyelvváltozat nemzeti nyelvi normává emelése). A második szavak, kifejezések, nyelvtani formák nyelvújító létrehozását, míg a harmadik, a nyelvelsajátítás-tervezés az adott nyelvváltozat elsajátítási feltételeinek módosítását jelöli. A nyelvi tervezés e három formájának bemutatása a modern héber (ivrit) nyelv példáján keresztül történik. Ennek ismertetésére itt nem térhetünk ki. Megemlítjük viszont a *sztenderdizációt*, amely Cseresnyési László megfogalmazásában a mindenkori nyelvi tervezés központi problémája. A katalán nyelvnek a XIX. század közepétől kezdődő sikeres sztenderdizálódásán és a dél-franciaországi okcitan ezzel ellentétes sorsán keresztül érzékelteti, hogy „[e]gy sztenderd változat sikere vagy sikertelensége egyaránt függ a nyelvi tervezés minőségétől és az új norma pozitív szimbolikus jelentésétől, illetve presztízsétől, amely utóbbi természetesen összefügg azzal is, hogy kik a norma hordozói.” (p. 171)

Külön alfejezet tárgyalja a magyarországi kisebbségek és a határokon túli magyar ki-

sebségek nyelvhasználatát. A vonatkozó hazai és külhoni szakirodalomra támaszkodva számba veszi – esetenként a szerző saját megfigyeléseit sem véka alá rejtve – a magyar és nem magyar kisebbségi nyelvhasználatot nagyban befolyásoló történelmi és politikai motívumokat. Megítélésem szerint az elemzés alapján a kisebbségek használatáról kibontakozó kép objektív és reális, ami nem utolsó sorban a kutatások eredményeként számszerűsített adatok bemutatásának is köszönhető. Ebben a fejezetben esik szó arról a vitáról, amely a határokon túli magyarok nyelvhasználatáról bontakozott ki határon inneni és túli magyar nyelvészek és nyelv művelők között. A vita központi kérdése a magyar nyelv többközpontúsága volt. Egyesek úgy vélik, hogy a különböző magyar nyelvváltozatok egyenértékű normaként való elismerése negatívan befolyásolja az anyaországhoz való lojalitást, a magyar identitást, és ezért az egyetlen érvényes norma mellett érvelnek. Mások ezzel szemben azt tartják, hogy az anyaországi normától eltérő határon túli nyelvváltozatok az adott közösségek kultúrájának és azonosságának hordozói, ezért semmiképpen nem tekinthetők károsaknak. Ez a vita nyelvészeti szempontból értelmezhetetlen, hiszen – a szerző álláspontját osztva – nyelvészeti értelemben nem lehet eldönteni, hogy egy helyi norma már önálló vagy nem. A nyelvész nem a normák elszakadását vizsgálja, erre nincs is eszköze, hanem például azt, hogy van-e átfedés a magyar köznyelv és regionális nyelvváltozat között, van-e a változatok között funkcionális elkülönülés, vagy például „[...] milyen attitűdök léteznek a közösségen kívül és belül (van-e például a helyi normával azonosuló értelmiségi réteg).” (p. 186)

Az előzőek szerves folytatásaként a fejezet az emberi és nyelvi jogok érvényesülésének lehetőségeit veszi számba. A nem kötelező érvényű 1996-os *Barcelonai Nyilatkozat* (*A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*) szerint a nyelvi emberi jogok függetlenek attól, hogy egy adott nyelv hivatalos, regionális vagy kisebbségi státusú. Egyet kell érteni a szerzővel

abban, hogy a nyelvi jogok ideálját a világ kevés országában próbálják megvalósítani. Ezek közé tartozik Finnország, Svédország, Norvégia és Izland, amely országok az általuk 1981-ben aláírt *Nordikus Nyelvek Egyezményében* vállalták, hogy minden területükön élő nyelvi kisebbség részére megfelelő nyelvpolitikát dolgoznak ki. A nyelvi jogok érvényesülésével kapcsolatban könnyebb negatív példákat találni, ahogy erről ebben az alfejezetben is meggyőződhetünk a *lingvicizmus* (a nyelvvel és beszélőivel szembeni negatív attitűd), a *lingvicidium* (a „másik” nyelv teljes kiszorítása, megsemmisítése) és a *nyelvi imperializmus* (a domináns nyelv agresszív terjeszkedése) tárgyalása során.

A hetedik, utolsó előtti fejezet témája a *nyelvi ökológia* és a *nyelvérintkezések*, azaz a nyelveknek egymáshoz és a környezethez való viszonya. A fejezet első része a nyelvi kapcsolatokról, kölcsönzésekről, a nyelvek keveredésének sokat vitatott kérdéséről, a „kevert nyelvekről” és a *kontaktusnyelvekről* szól. A szerző leszögezi, hogy a nyelvérintkezés, azaz a nyelvi kontaktusok hatása változó mértékben minden nyelvben fellelhető, de a nyelveknek csak kis részét szokásos kontaktusnyelvnek minősíteni. A kontaktusnyelvvé válás ugyanis elvileg azt jelenti, egyebek mellett, hogy egy ponton a szóban forgó nyelv genetikusan osztályozhatatlanná válik. Ezt a pontot azonban lehetetlen meghatározni, ezért problematikus a kontaktusnyelv azonosítása. A tartós kétnyelvűségből a kevert nyelvek két típusa jöhet létre számos további variációval az egyes típusokon belül. Az első típust a máltai és kusita szókészletű ma’á (Tanzánia) képviseli kevésbé keveredő nyelvtani elemekkel. A máltai arab és olasz elemek, a ma’ában pedig kusita és bantu nyelvtani elemek keverednek. A másik típust a cree-francia michif (Kanada, Észak-Dakota) és réz-szigeti aleut-orosz képviseli cree és francia, illetve aleut és orosz lexikális és nyelvtani rendszerek egybeépülésével.

A fejezetben a továbbiakban a pidzsin és kreol nyelvek keletkezésének, típusainak,

valamint a nyelvek halálának és feltámadásának részletes és sokoldalú bemutatására kerül sor. A sok és izgalmas, több esetben még a mai napig sem teljesen megoldott kérdés közül most csak a kreolok közötti meglepő szerkezeti hasonlóságok lehetséges magyarázatait ismertetjük. Az egyik magyarázat szerint, legalábbis az afrikai térségben, a kreol nyelvek afrikai alaprétegük miatt hasonlítanak egymásra. Ez az afrikai *szubsztrátum nyelv* hipotézise. Egy másik magyarázatot kínál a *kreol monogenezis* hipotézise, amely szerint a nyelv sokféle változatai feltöltődnek a domináns nyelv szókészletével. Ez történt a keresztes háborúk idején portugál alapon keletkezett mediterrán lingua francával, amelynek az egyes változatai az évszázadok során a különböző régiókban feltöltődtek az ott domináns nyelv szókészletével, azaz valójában szókészletcsere ment végbe. Egy harmadik magyarázat a *bioprogram-hipotézisre* épül, amely szerint a hasonlóságok az emberrel veleszületett nyelvalkotó programból következnek. Ez a generatív nyelvészet nyelvcsajátítási elképzelésével összefüggő hipotézis feltételezi, hogy ennek a bioprogramnak a segítségével a felnövekvő generációk egy pidszin alapján is képesek egy komplex nyelvet létrehozni.

Az előző fejezetekben vizsgált természetes nyelvek után az utolsó, nyolcadik fejezet a *jelnyelvek* és a *mesterséges nyelvek* fajtáit és működését tekinti át. Az előbbit elsősorban siketek használják, de olykor halló emberek is használnak másodlagos jelnyelvet hangzó nyelvük helyett, mint például a könyvben említett amerikai és kanadai motorosok, fűrészüzemek dolgozói és bűvárok. A jelnyelvektől megkülönböztetendők az ún. *jelelt nyelvek* (jelelt angol, jelelt magyar), amelyek tulajdonképpen a hangzó nyelv pontos visszaadásai kézjelekkel. Fontos még tudni, hogy mind a jelnyelvet, mind pedig a hangzó nyelvet kísérhetik gesztusok, amelyek összességét gesztusnyelvnek nevezik, és amelyek ugyanúgy önkényesek és konvencionálisak, mint a jelnyelvek és a hangzó nyelvek.

A jelnyelvet a siketek anyanyelvének ismerik el számos országban, sőt 1988-ban az Európa Parlament a siketeket kisebbségnek ismerte el. A szerző megjegyzi, hogy Magyarországon a jelnyelvnek nincs hivatalos státusa az oktatásban, és a jogi státusa is egyelőre tisztázatlan. A siketek kisebbséggé nyilvánítására tett képviselői javaslatot a parlament 2002-ben elutasította.

A titkos, elképzelt és univerzális filozófiai nyelvek részletes áttekintése után a könyv a mesterséges segédnyelvek és a világnyelv egyáltalán nem egyszerű problematikájának felvázolásával zárul. A szerző a sokszor pejoratívnak vélt *mesterséges nyelv* kifejezés helyett a *nemzetközi segédnyelv* megnevezést tartja szerencsésebbnek. A tervezett segédnyelvek száma túlmegy az ezren, kutatásukkal az *interlingvisztika* foglalkozik. Annak ellenére, hogy a tervezett nemzetközi segédnyelvek valamelyikének esetleges világnyelvvé tétele számos, főként gazdasági előnnyel járhat (ezek a hátrányokkal egyetemben vélhetően közismertek az olvasók előtt), az első sikeres nemzetközi nyelv, a *volapük* rövid ideig tartó népszerűsége után igazán tartós elismertségre csak a lengyel L. Zamenhof által a XIX. század második felében megalkotott *eszperantó* tett szert. Világnyelvvé azonban az eszperantó sem tudott válni, ezt a szerepet – sokak számára egyáltalán nem természetes módon – egyelőre egy természetes nyelv, az angol tölti be.

Összegzésként elmondható, hogy a Tinta Könykiadó *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* sorozata egy újabb nagy szakmai igényességgel megírt könyvvel bővült. A könyv azt bizonyítja, hogy Cseresnyési László nemcsak enciklopédikus felkészültségű tudós, hanem kitűnő tollú író is, aki a legbonyolultabb szakmai problémákat is képes közérthető és olvasmányos formában papírra vetni. Ezért joggal feltételezhető, hogy a *Nyelvek és stratégiák* a szűkebb értelemben vett nyelvésztaársadalom mellett minden olyan olvasó érdeklődésére számot tarthat, aki többet szeretne megtudni a világ különféle nyelveiről, és akit foglalkoztat a nyelvek

és társadalmak viszonya, a nyelvek változó társadalmi színtereken való alkalmazása. A negyedik fejezetben a nyelvi norma kialakulásával foglalkozó alfejezetet művelődéstörténeti szempontból is érdekesnek és tanulságosnak értékeltük. Ez az értékelés bizvást kiterjeszthető az egész könyvre: az olvasó, miközben fejezetről fejezetre haladva ismerkedik a szociolingvisztika különböző területeivel, kultúratörténeti és művelődéstörténeti ismeretek sokaságával is gazdagodik.

Martsa Sándor

Székely Gábor **Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás**

Tinta Könyvkiadó:
Budapest, 2007. 141 p.

Székely Gábor könyve a fokozás széles körű szemantikai kategóriájával foglalkozó monográfia. A teljesség igényével kívánja bemutatni a magyar nyelv eddig még fel nem tárt fokozási eszközrendszerét. Kiterjeszti a fokozás fogalmát, elének tárja a fokozás mechanizmusát és teljes paradigmáját. Megállapítja, hogy a „lexikai jelentéssel bíró szavak két csoportba sorolhatók, a fokozható és a nem fokozható szavak osztályába. Mind az igék, mind a főnevek, melléknevek, számnevek és határozószók között vannak fokozható és nem fokozható szavak. A fokozás tehát nem szófajfüggő nyelvi jelenség” (p. 15). Nem csupán a jelentést erősítő változattal foglalkozik, amelyet a *fokozás* terminussal illet (*hideg* → *nagyon hideg*, *hideg* → *fagyos*), hanem a lexikális jelentés csökkentésével, a *mérsékléssel* is (*hideg* → *alig hideg*, *hideg* → *hűvös*). Mindközben használja az összehasonlítást mindkét irányban is (*hideg* → *hidegebb*, *mint...*). A fokozás alapvető változatai a monográfiában tárgyalt rendszer szerint a következők:

1. a nem összehasonlító fokozás,
2. a nem összehasonlító mérséklés,

3. az összehasonlító fokozás,
4. az összehasonlító mérséklés.

Ennek a „teljes paradigmának” a bemutatása a monográfia témája. Elmélyíti Székely Gábor előző könyvének gondolatmenetét, amely a „nem teljes paradigmát”, a tulajdonképpeni erősítő, felfelé fokozást vizsgálta (Székely 2001).

A kérdéskör történetéről olvashatunk az első fejezetben, ahol a szerző áttekinti a szakirodalmat, amelynek a következtetéseiből kiindulva vezeti le alapvetéseit. Jelentős szakirodalmi bázis található a könyvvégi bibliográfiában is, amely magyar, német, angol és oroszországi szerzőket ölel fel. Meg kell jegyeznünk, hogy Székely Gábor az Oroszországban publikált forrásmunkáknak kiemelt jelentőséget tulajdonít. Ide tartoznak a moszkvai szemantikusok képviselői (Zsolkovszkij–Melcsuk 1967, Apreszjan 1974, Ubin 1995 és Szuscinszkij 1997).

Székely Gábor három másik nyelv anyagát vizsgálva támasztja alá a magyar nyelvről mondottakat, példáiban mindvégig a magyar mellett az orosz, a németet és az angolt hívja segítségül. A szerző aláhúzza, hogy nem a nyelvi rendszerek összevetését tűzte ki célul a lexikális jelentés szempontjából, hanem a négy nyelv felhasználásával a téma részletesebb kifejtése volt a szándéka.

1. Problematikus kérdések. Székely Gábor az első fejezetet a problematikus kérdések rendszerezésének szenteli. A szerző úgy véli, hogy a lexikai fokozás grammatikai kategóriáját a melléknév esetében a fokozás „szélesebb paradigmájába” kell besorolni. Arról van szó, hogy a melléknév lexikai fokozásának grammatikai eszközei alapvetően lexikai eszközök, de a lehetőségek sokkal szélesebbek ennél.

Székely Gábor leszögezi, hogy nem minden szó képes erősíteni a lexikális jelentést. Ilyen szempontból a szavak két részre oszthatók (függetlenül szófaji hovatartozásuktól):

1. erősítésre képes szavak (*tetszik*, *szép*, *sok* stb.),
2. erősítő jelentés nélküli szavak (*ül*, *ház*, *falusi*, *tíz* stb.).